

**КАДРОВИЙ СКЛАД СХІДНОГО ВІДДІЛУ «VINETA»:
ПЕРСОНАЛІ ТА БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ
(до постановки проблеми)**

**BIOGRAPHICAL RESEARCH REGARDING THE STAFF OF THE
«VINETA» EASTERN DEPARTMENT
(Formulation of the problem)**

Яшин В. О.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Криворізького державного педагогічного університету*

Під час Другої світової війни супротивники надавали надзвичайно високого значення пропаганді серед населення окупованих територій та країни противника. Особливого значення пропаганда набувала в тоталітарних країнах, зокрема, в нацистській Німеччині, де цілі пропаганди покладалися на окреме міністерство освіти та пропаганди. Окремі його структури та аспекти діяльності залишилися поза увагою дослідників. Вбачаємо в тому причини, найперше, політичного характеру. Для цілей спеціальної пропаганди, в рамках міністерства у 1941 році був створений спеціальний Східний відділ «Vineta». Спочатку він позиціонувався як перекладацьке бюро із декількох десятків перекладачів, але згодом отримав нові завдання і штат його значно виріс. В цій статті досліджено кадровий склад спецвідділу. Виявилось, що окрім логічного в таких умовах залучення фахівців в галузі пропаганди: журналістів, письменників, художників, лекторів, до спецвідділу були залучені представники майже всієї політичної, інтелектуальної, військової та творчої еміграції з теренів колишньої Російської імперії. Більшість цих осіб працювала в берлінській конторі спецвідділу. У статті досліджено деякі етапи життєвого шляху співробітників спецвідділу та факти їхньої біографії. До роботи у відділі було залучено дуже різних і непростих, з

огляду на їхні біографії, людей. Це й письменники, відомі учасники революційних подій 1917-1920 років в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань в складі Вермахту; не обійшлося і без політичних авантюристів, один з яких став персонажем цієї статті і стосовно якого висловлені здогадки щодо його співробітництва з радянськими спеціальними службами. Значна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки та культури. На завершення статті, серед інших висновків, автор робить також той, що, з огляду на такий неординарний кадровий склад, організатори спецвідділу, вочевидь, ставили перед ним також й інші, значно більші завдання перспективно-політичного характеру. Пропоноване дослідження здійснювалося, у тому числі, на основі нових, розсекречених документів радянських секретних служб.

Ключові слова: спецвідділ «Вінета», пропаганда, колаборація, Райх, СРСР, еміграція, спецслужби.

During the Second World War, the adversaries provided extremely high value to propaganda among the population of the occupied territories and the enemy's country. In totalitarian countries, propaganda was of particular importance. Particularly, in Nazi Germany, propaganda was relied on by the special ministry of education and propaganda. Some of its structures and aspects of their activity remained unexplored. We see these factors, first of all, as political ones. For the purpose of special propaganda, in the framework of the ministry in 1941 a special Eastern department "Vineta" was created. Initially, he was positioned as a translation bureau, which had several dozen translators, but subsequently received new tasks and the number of his employees increased significantly. In this article the staffing of the special department is investigated in connection with its structure. It turned out that in addition to the logical involvement of professionals in the field of propaganda, for example: journalists, writers, artists, lecturers, also representatives of almost all political, intellectual, military emigration from the territories of the former Russian

Empire were involved in cooperation in the special department. Most of these people were employees of the Berlin office of a special department. The article explores some stages of the life of the staff of the special department and the facts of their biography. Very different and interesting intellectuals were involved in work in the special department. Their biographies and way of life are not ordinary. These are writers, well-known participants in the revolutionary events of 1917-1920 in Ukraine, Georgia, Belarus, the Baltics, etc., members of national emigration organizations, officers of national armed units within the Wehrmacht. There were even political adventurers, one of whom became the character of this article and concerning which the guesses about his cooperation with the Soviet special services were made. Much of the former staff of the special department continued its activities after the war in politics, economy and culture. The author concludes that, given such a staffing, the organizers and curators of the special department obviously placed before him also other, much larger tasks of a pro-political or special and secret nature in the future. The proposed study was carried out, including on the basis of new, declassified documents of the Soviet secret services.

Key words: special department «Vineta», propaganda, collaborate, Reich, USSR, emigration, secret services.

Постановка проблеми. Діяльність спецвідділу «Vineta»¹ (далі – СВ «Vineta», «Vineta», Східний відділ, спецвідділ, відділ, організація) міністерства пропаганди й освіти нацистської Німеччини лише віднедавна стала предметом уваги вітчизняної історіографії. З часу закінченні Другої світової війни й до 1990-х років, а подекуди й дотепер, документи стосовно діяльності «Vineta» перебували в архівах спецслужб під різними грифами обмеження доступу хоча самі спецслужби втратили оперативний інтерес до діяльності цієї структури ще на початку 1950-х [1, арк. 3]. Дещо спізнела увага до «Vineta» з боку українських

¹ В історичній літературі зустрічається два варіанти транскрипції цього слова: «Вінета» та «Фінета» (напр. Б.Двінов [двінов]). За правилами німецької мови вірогіднішим був би останній варіант. Але, виходячі з етимології (на честь міфічного міста Венета), не менш вірогідним був би й перший варіант. Задля уникнення зайвої дискусії з ономастичних та філологічних питань, в рамках цієї статті використовуватиметься оригінальне написання «Vineta».

дослідників є наслідком історичних умов та інших об'єктивних особливостей функціонування вітчизняної історичної науки.

Найперше знайомство із кадровим складом «Vineta» викликає багато запитань без відповідей. Кадровий склад «Vineta» формували насітльки неординарні персоналі, що виникає питання: а чи дійсно тільки пропагандистську мету переслідували організатори спецвідділу? Цілей звичайної або спеціальної пропаганди можна було досягти набагато простіше та ефективніше, залучивши для цього фахівців, яких не бракувало в Райху. Життєвий шлях цих людей, як до так і після «Vineta», вартий пера письменника, авантюрного роману: це справа, скоріше Мельпомени ніж Кліо. Ті із них, хто спромігся не потрапити до радянської зони окупації та уникнути видачі союзниками в лапи радянських спецслужб, доволі успішно діяли і в повоєнний час у сфері культури, освіти, політики та громадської діяльності. Українці знайшли своє пристанище, здебільшого в Канаді, США та Німеччині. Росіяни – в США, Німеччині, Італії або повернулися до СРСР. Але на сьогодні немає практично ані біографічних досліджень, ані повних даних щодо кадрового складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності спецвідділу «Vineta» залишалося майже цілком недослідженим у вітчизняній історіографії, але останніми роками ситуація змінюється, хоча й украй повільно. Звернімо увагу на розвідки К. Долгорученко, яка спеціалізується на «Vineta», щодо впливу пропагандистської діяльності «Vineta» на населення окупованих територій [8]. К. Долгорученко доволі успішно намагається дослідити специфічні питання методів практичної діяльності спецвідділу «Vineta» щодо реалізації спеціальних пропагандистських операцій. Шановна історикиня робить це на методологічній основі поєднанні принципів та підходів історичної, юридичної та психологічної науки. Дослідницею виявлено схеми проведення такого роду операцій та базові методи реалізації ідеологічно-психологічного впливу, зокрема: дезінформація, поширення чуток, ідеологічна маніпуляція, психологічний тиск тощо [9, с 41]. Відзначимо також роботу Михайлюк, де є короткі інформаційні відомості щодо

діяльності відділу [14]/ У зарубіжній історіографії ситуація лише дещо краща. Коротку згадку про існування відділу та про його структуру, але без посилання на джерело інформації, зустрічаємо ще в дослідженні Н. Волковського 2003 року [4, с. 205]. Короткі, майже довідкового характеру згадки про спецвідділ знаходимо також у дослідженні А. Окорокова [16]. Окремі аспекти діяльності спецвідділу, зокрема, радіомовлення, досліджував російський історик І. Петрова [18]. Ним також оприлюднено, віднайдений в матеріалах Бундесархіву (ФРН), перелік співробітників берлінської контори спецвідділу із вказівкою посади та, навіть, суми матеріального утримання. Цей список і став одним із як джерел, так і відправних пунктів розвідки, що міститься в нашій статті. Зауважимо, що І. Петров розглядає діяльність спецвідділу з відчутною доктринальною упередженістю, притаманною сучасній російській історичній науці в цілому. Навіть в німецькій історіографії спеціальних дослідження діяльності спецвідділу майже немає. Отже, в історії діяльності спецвідділу «Vineta» існує величезна кількість **невирішених завдань**, аніж вирішених: це причини і процес створення, регламентація діяльності, зміст діяльності, субординаційна та координаційна взаємодія, особливості кадрового складу, довоєнна та повоєнна доля співробітників – і це тільки те що на поверхні.

Щодо **цілей цієї статті**. Плідним, можливим та на перспективним уявляється дослідження, у т.ч. за допомогою біографічного методу, персонального кадрового складу спецвідділу, встановлення ключових фактів біографій провідних співробітників «Vineta», що вплинули на запрошення їх до співпраці, що може бути визначене як **мета** цієї наукової статті (розвідки).

Виклад основного матеріалу. Спеціальний відділ «Vineta» було створено влітку 1941 року в складі Східного відділу міністерства народної освіти та пропаганди нацистського Райху. Формально «Vineta» позиціонувалася як «eingetragener Verein»: зареєстрована некомерційна організація із власним Статутом, але фактичне фінансування здійснювалося через міністерство пропаганди. На спецвідділ покладалися завдання здійснення всього комплексу пропагандистської діяльності на «східних територіях», на території Райху серед

остарбайтерів, військовополонених, евакуйованих та емігрантів (після втрати нацистами «східних територій»), серед національних військових колабораціоністських утворень (напр. РОА та ін.) тощо [16, с. 118-119]. З огляду на важливість завдань, що покладалися на «Vineta», велика увага приділялася підбору кадрів організації, зокрема, цих самих національних редакцій. З певними заувагами, обумовленими фактом співробітництва з нацистами, все ж, питому частину співробітників «Vineta» склали інтелектуали та й були вони неординарними особистостями із такою ж неординарною долею, як довоєнною, так і, кому повезло вижити – післявоєнною².

Першим очільником (директором) «Vineta» став Гайнріх Курц. Наприкінці 1941 року «Vineta» очолив д-р Теодор фон Радлов, пізніше – д-р Ганс Гумпф (Hans Humpf), якого у 1944 році заступив Герман Грайфе (Hermann Greife), відомий на той час нацистський історик-советолог. Пол Гейнбрінк (Paul Hanebrink) називає останнього «pseudoscholar» і має на те рацію [23, р. 126-127]. Усе ж справжнім натхненником «Vineta», куратором та головним консультантом на весь час діяльності спецвідділу став посадовець міністерства пропаганди, близький співробітник Й. Гьоббельса³, бригаденфюрер, д-р Ебергард Тауберт (Eberhard Taubert), відомий також під псевдо «Ервін Кьоль» (Erwin Kohl) та прізвиськом «Доктор Анті» (Dr. Anti) [1, арк. 4(зв.); 22, S. 33]. У гьоббельсівському відомстві Тауберт, окрім іншого, відповідав за «активну пропаганду проти євреїв». Він був одним з ідейних натхненників та авторів нацистського пропагандистського фільму «Der Ewige Jude» («Вічний жид»). Жахливі й цинічні слова Тауберта про євреїв: «Вони оманливі, боязкі і жорстокі. Вони серед тварин є елементом підступної, підземної загибелі, [в них немає] нічого людського, як у євреїв серед людей»⁴ широко використовувалися німецькими пропагандистами [22, S. 33]. У повоєнний час діяльність Е. Тауберта

² Віддаймо належне німецькому історику та письменнику І. Петрову, який декілька років тому оприлюднив частину реєстру співробітників берлінського відділення «Vineta», що зберігається в Бундесархіві (BA R55/1296).

³ Транскрипція німецьких імен, подані в цій статті, здійснена за нормами сучасного українського правопису і максимально наближена до оригінального звучання.

⁴ «Sie sind hinterlistig, feige und grausam. Sie stellen unter den Tieren das Element der heimtückischen, unterirdischen Zerstörung dar, nichts anderes als die Juden unter den Menschen»

була пов'язана із ХДС/ХСС, де знадобилися його професійні навички, щоправда, вже без антисемітизму [22, S. 33].

Мету створення «Vineta» Е. Тауберт пояснював таким чином: «Вже в перші дні війни мало б блискавично початися радіомовлення найважливішими східними мовами...також мали б виникнути таємні радіостанції. Під час перетину кордону війська повинні були мати при собі плакати, листівки, платівки для передач через гучномовець, фільми з російським озвученням тощо» [19]. У звіті про діяльність відділу Тауберта 1945 року, читаємо «в момент, коли німецькі війська переступили радянський кордон, ми були в змозі одразу почати радіопередачі російською, українською (...) рівно як і мовами кавказьких і тюркських народів... Таким чином, чого ніколи не було під час будь-яких походів, пропаганда йшла не слідом за наступаючою армією, а разом з нею вступала до завойованих земель» [7, с. 115].

Слід, утім, зауважити, що Тауберт як практик, безпосередньо дотичний до повсякденної реальної пропагандистської діяльності, був більше прагматиком, ніж переконаним нацистом і в деяких випадках йшов навіть проти нацистського ідеологічного «мейнстріму». Він дуже швидко усвідомив надзвичайну шкідливість для пропагандистської діяльності расистської маячні про унтерменшів. На його переконання, негативне ставлення пересічної німецької людності до остарбайтерів як до унтерменшів, несло в собі великі загрози. Тому Тауберт витратив майже рік, але домогся повсюдного вилучення широко поширеної пропагандистської «Унтерменш» із продажу та бібліотек Райху. Натомість, спецвідділом і особисто Таубертом був підготовлено спеціальне видання із рекомендаціями, як слід ставитися до остарбайтерів, позитивно сприйняте більшістю німецького чиновництва, дотичного до цієї проблеми. Наскільки рекомендації Тауберта відхилялися від нацистської ідеології, може свідчити різке незадоволення гауляйтера Е. Коха брошурою: цей один навіть подав скаргу на Тауберта по партійній лінії, утім, без наслідків [15, с. 119]. Стосовно національних військових утворень Тауберт дотримувався позиції щодо неприпустимості їхнього об'єднання «під крилом» Власова та виступав за

надання більшої підтримки, у тому числі й воєнної, українському національному рухові [15, с. 120]

Організація розташовувалася в декількох будівлях, зокрема це: Вікторіяштрассе, 10, про що навіть повідомляла офіційна вівіска [3, с. 117]. Ця будівля зберіглася й до нашого часу. Інші відділи розташовувалися на Леонштрассе, 12, Інваліденштрассе, 36/37, Герберштрассе, Ангальтерштрассе, Мемгерштрассе, 19 (національні бюро) [5, арк. 35-38]. Апарат спецвідділу складав до 4000 співробітників, поділених на 12 груп / відділків, відповідно до напрямів роботи. Тільки берлінському відділку працювало до 1000 осіб. Підбором кадрів опікувався однойменний відділ, очолюваний з червня 1942 року Р. Хоензее. Майор Гайнріх Штунде, на якого вказували у свідченнях заарештовані МДБ на початку 1950-х років колишні співробітники «Vineta», скоріше за все очолив кадрову службу пізніше, адже сам працював у спецвідділі тільки із серпня 1942 року начальником редакції відділку активної пропаганди [5, арк. 36]. Ця група укомплектовувалася колишніми співробітниками радянського агітпропу, а також викладачами, науковцями тощо, завербованими як із числа жителів окупованих територій, так і серед військовополонених.

Одним з провідних напрямків діяльності «Vineta» було радіомовлення, що здійснювалося через мережу з семи радіостанцій. З 1942 до 1944 року. До свого призначення директором «Vineta» цей напрямок очолював Ганс Гумпф (Hans Humpf) [5, арк. 37]. Дві радіостанції діяли відкрито, українською й російською мовами. Ще одна радіостанція розташовувалася в Кьонігсбергу і здійснювала українське мовлення. Чотири радіостанції знаходилися у приміщеннях Олімпійського стадіону в Берліні та входили до так званої «Зони таємного радіомовлення» [1, арк. 4, 40]. Зокрема, це станції «Фау» та «Цет». Керівником «Фау», до 1942 року був Карл Альбрехт (Карл Маттеус Льов, 1897-1969), який в оперативних документах МДБ позначений як «колишній заступник міністра лісової промисловості РСФРР». Насправді, хоча К. Альбрехт дійсно був

фахівцем з лісництва, але посаду заступника наркома⁵ ніколи не обіймав [1, арк. 4]. З 1942 року радіостанцію «Фау» очолив колишній радянський полковник Юрій Михайлович Ніжан [1, арк. 4]. Інша радіостанція – «Цет», була у віданні відділу «Цеппелін» (Unternehmen Zeppelin) VI управління Головного управління імперської безпеки (RSHA) [1, арк. 4]. Така підпорядкованість може пояснити та бути пов'язаною із деякими завданнями відділу «Vineta». «Цеппелін», окрім політичної розвідки та диверсійної діяльності, опікувався також й національними рухами в радянському тилу. Очолював цю радіостанцію Володимир Павлович Острогорський, колишній радянський офіцер (при підготовці цієї статті знайти докладніших матеріалів поки не вдалося) [1, арк. 5]. Ще одна таємна станція здійснювала мовлення промонархічного спрямування. Одним із співробітників радіостанції також була особа, ідентифікована як Александр Трёмбовельський (Трамбовельський за документами НКВС), учасник «Білого руху», мемуарист [5, арк. 40].

Ці дві радіостанції були таємними (Geheimsender), фальшивими, т. зв. «чорними» та мовили від імені неіснуючої антисталінської опозиції. «Фау» позиціонувалася як радіо «Старої опозиції більшовиків-ленінців всередині ВКП(б)», що, за легендою, існувала в глибокому радянському підпіллі. Така назва радіостанції фігурує в документах радянської держбезпеки, що є у розпорядженні автора цієї статті. У той же час, російський історик І. Петров наводить іншу назву: «Старая гвардія Леніна», оперуючи при цьому опосередкованими даними німецької історіографії 1960-х років [1, арк. 4; 18]. Ідейна концепція мовлення радіостанцій належала К. Альбрехту. Співробітники виступали в ролі таких собі «переконаних ленінців», що, начебто, протистояли «сталінцям» [петров]. Для більшої правдивості, позивними радіостанцій були «Інтернаціонал» («Фау») та «Смело, товарищи, в ногу» («Цет») [1, арк. 4].

У складі спецвідділу існувало чотирнадцять, так званих, «національних редакцій» під загальним управлінням Центральної дирекції редакцій: українська,

⁵ Варіації «міністр-нарком» пов'язані з тим, що документи, на основі яких писано цю статтю, складені на початку 1950-х років із відповідною термінологією. До березня 1946 року застосовувалася назва посади «народний комісар», «нарком». Задля уникнення анахронізму в цій статті застосовуються терміни, відповідні часу.

кримськотатарська, латиська, литовська, естонська, білоруська, вірменська, азербайджанська, грузинська, калмицька, татарська (волготатарська), узбецька, російська, що створювали «пропагандистський продукт». Робота радіомовлення оцінювалася високо. У звіті про діяльність спецвідділу зазначалося: «Що ж стосується радіо, то не тільки робилися безперервні передачі на 18 мовами, але й нам вдавалося домогтися, щоби кожен радіо-прожектор передавав тільки ту політичну інформацію, що була складена Східним відділом» [15, с. 116]. Начальником Центральної дирекції (іноді фігурує як начальник групи радіо) з 1941 року був німець Константін Шпитцли [5, арк. 37]. Його помічником служив нащадок давнього померанського та пруського баронського роду Александр фон Мантейфель. У матеріалах слідства 1946 року в справі «Vineta», барон фігурує як «один із засновників Союзу Міхаїла Архангела», чого не могло бути, оскільки А. фон Мантейфель народився тільки у 1905 році [5, арк. 37].

В українській редакції «Vineta» на посаді редактора працював письменник, поет і журналіст Олекса Гай-Головко (1910-2006), вже досвідчений фахівець в галузі пропаганди. До війни він працював у київських часописах, видавництвах, на радіо та був відповідальним секретарем газети «Червоний шлях». У 1940 році переїхав до Львова, де працював у тамтешньому радіокомітеті. О. Гай-Головко також встиг побувати міністром інформації у короткочасному уряді Я. Стецька, після чого був заарештований гестапо і вийшов на волю лише під поручительство митрополита А. Шептицького. Очільники «Vineta» не могла оминати такого кадра, тим паче, що Гай-Головко у 1930-ті роки попадав у поле зору НКВС, а після участі в уряді Я. Стецька однозначно став ворогом радянської влади і варіантів вибору дії в нього не було. Щоправда, сам письменник старанно обходить стороною цю сторінку своєї біографії. В автобіографічній повісті «Поєдинок з дияволом» (у 2-х тт., Вінніпег, 1950) письменник не згадує про цей епізод свого життя. Надзвичайна активність радянських спецслужб за кордоном давала йому для того підстави. Після війни йому вдалося виїхати до Канади де він і прожив решту свого довгого життя [13, с. 127-128].

Серед української редакції числився коректором український вчений, письменник та поет Микола (Оверкійович) Битинський (1893-1972). Принаймні, у 1942 році, а, скоріше й до 1944 року він точно працював у спецвідділі. У 1944-1945 роках служив у штабі УНА (Української Національної Армії). Ще до війни він закінчив Український інститут імені Драгоманова у Празі, працював вчителем гімназії на Закарпатті. У 1939 році воював у складі Карпатської Січі. Існують твердження, що М. Битинський був задіяний у нацистській пропагандистській операції «Скорпіон-Ост», що здійснювалася під керівництвом д'Альквена (d'Alquen), чия особистість потребує окремого дослідження [24, р. 173-174]. По війні М. Битинський оселився в Торонто, де займався викладацькою та науковою діяльністю в галузі геральдики, емблематики фалеристики, вексилології, уніформології; перебував членом директорату тамтешнього Воєнно-історичного інституту [13, с. 56].

Начальником українського перекладацького штабу був професор Павло Зайцев (1886-1965), літературознавець, шевченкознавець, історик літератури, політичний та громадський діяч, учасник Української Революції 1917-1921 рр., член РУП, ТУП та, пізніше, член УПСФ. Обіймав посаду директора департаменту освітнього міністерства УНР, працював в Українському науковому інституті у Варшаві, викладав українську мову та історію мови у Варшавському університеті. Очолював комісію шевченкознавства при філологічній секції Наукового товариства ім. Шевченка. У повоєнний час – директор інституту шевченкознавства Української вільної академії наук, декан філософського факультету Українського вільного університету (від 1963) [20]. Під керівництвом П. Зайцева у відділі працював Іван Дубицький – також шевченкознавець, літературознавець, що обіймався дослідженням видання Шевченка іноземними мовами. Його авторства, зокрема, вступна стаття до «Повного видання творів Тараса Шевченка» зокрема Р. Смаль-Стоцького (Варшава-Львів, 1938).

Протягом 1942-1944 років перекладачем української редакції працював і Євген Оборонів (1911-1983), у повоєнний час – член УНО, член Президії УНР (в

екзилі), журналіст, кореспондент декількох канадських видань, громадський та політичний діяч української діаспори в Канаді (Монреаль) [13, с. 468]. Поряд із Є. Оборонівим у відділі машиністкою працювала його майбутня⁶ жінка – Тетяна Носко (1923 р.н.). По смерті Є. Обороніва, стараннями Т. Носко було видано видала дві його розвідки: «Про українську державність» та «Поолімпійські міркування з перспективи» [13, с. 468].

Очільником білоруської редакції була відома мистецтвознавиця, письменниця та педагог, Юліана Менке-Дубейковська (Дубейкаўська) (1886-1970), жінка (на час описуваних подій – удова) білоруського політичного й громадського діяча, поета та архітектора Лявона Вітан-Дубейковського (Дубейкаўській) (1869-1940), також відома під літературним псевдо Кветка Вітан. Спольщена віленська німкеня (донька віленського німецького гендляря), Юліана була щиро віддана білоруській національній справі, чому сприяло близьке знайомство з Яном (Іваном) Луцкевичем – відомим білоруським громадським діячем, археологом та масоном, братом Антона Луцкевича⁷. Після смерті свого чоловіка, Юліана у 1940 році отримала німецьке громадянство та виїхала до Берліну, де із 1941 до 1945 року працювала у «Vineta». Згадуючи часи роботи в організації, Ю. Дубейковська писала, що тут вона опинилася в колі білорусів і це було добре, адже вони могли допомагати один одному [6].

У кадровому складі відділу знаходимо активних учасників кавказьких і закавказьких та середньоазійських національних рухів, зокрема, грузинського. Так, перекладачем грузинської редакції числився князь Шалва Амиреджибі (1897-1943), відомий грузинський поет, критик, письменник, автор праць з національного питання, учасник жорстоко придушеного більшовиками Серпневого повстання в Грузії 1924 року. Заступником начальника групи активної пропаганди «Остланд» перебував обер-лейтенант Грузинського легіону, редактор газети «Сакартвело» Гійоз (Гийос, Кай) Маглакелідзе (1920-?), син грузинського політичного діяча, одного з організаторів грузинського

⁶ Достеменно важко точно встановити час шлюбу, але скоріше за все, це сталося пізніше, ніж описувані події.

⁷ Антон Луцкевич – один з видних діячів БНР, очільник Білоруського національного комітету, історик.

емігрантського національного руху, полковника цього ж легіону та генерал-майора КЗНР (рос.: КОНР)⁸ Шалви Маглакелідзе (1893-1976). Іменем Шалви навіть був названий 795⁹ батальйон Грузинського легіону, який дійшов під його командуванням у складі Вермахту до кордону Грузії. Після війни Шалва був воєнним радником Айюб Хана (майбутнього президента Пакистану), а з 1952 року радником канцлера ФРН К. Аденауера. У 1954 р. був викрадений агентами КДБ, вивезений на територію СРСР де й прожив до кінця життя. Гійоз Маглакелідзе у повоєнний час, разом із батьком, став одним із засновників у 1954 р. «Спілки грузинських вояків у вигнанні».

У тій же групі «Остланд» знаходимо ще одну надзвичайно цікаву особистість – це Ігор фон дер Лауніц (1895-1960-ті рр.), князь (принц) Комнен Палеолог, нащадок роду Палеологів. Є підстави вважати, що це був радянський агент у складі «Vineta» і ось чому. Ігор фон дер Лауніц з'являється на видимій нам історичній сцені в листопаді 1917 року як штабс-ротмістр, начальник штабу контррозвідки Кримських військ, яку він і очолював до лютого 1918 року [2, с. 21]. З лютого й до травня він з'являється вже як полковник та обіймає посаду командира Третього мусульманського батальйону Кавказького корпусу УНР, що уславився під час оборони Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році. Цей самий батальйон, що складався із 400 кримських татар, там же в Кам'янці був організований Лауніцем із числа переагітованих ним кримськотатарських вояків, про що сам Лауніц розповідав у спогадах [11]. Утім, нащадок Палеологів не залишився в українській армії: того ж 1918 року зустрічаємо його вже як офіцера для особистих доручень голови кримського уряду М. А. Сулькевича [2, с. 21]. З початку 1920-х років І. фон дер Лауніц перебуває в еміграції, спочатку в Константинополі, потім у Франкфурті. За малозрозумілих чинників цей нащадок оборонців православ'я раптом переходить у католицизм, встановлюючи тісні контакти з єзуїтами.

⁸ Ш. Маглакелідзе у 1944 р. вступив до Комітету звільненні народів Росії.

⁹ Попри цей номер, всього грузинських батальйонів було сім.

Є підстави вважати, що в 1919-1920 роках в Криму, або можливо в 1921-22 в Константинополі¹⁰ цей колишній контррозвідник встановлює зв'язки із ЧК і, можливо, не тільки із ЧК, адже подальші факти біографії Лауніца інакше, як співробітництвом із спецслужбами, пояснити важко. Тоненьким промінцем світла істини щодо пояснення цих пертурбацій може бути вислання Лауніца з Італії у 1924 році, куди він прибув роком раніше на запрошення Східного інституту Ватикану. Причина: підозра у співробітництві з радянською розвідкою. І далі, майже продовжуючи сюжет відомого роману, Лауніц опиняється в Ризі в якості управляючого будинком [2, с. 21]. Дозволимо собі висловити думку, що ці звинувачення були не безпідставними і в складі «Vineta» фон дер Лауніц опинився також не випадково. Чому ж так?

Тут ми вимушені звернутися до публікацій українського громадського діяча та священника Я. Кротова, що опублікував деякі документи князя П. М. Волконського з Архіву слов'янської бібліотеки в Ліоні, що стосуються діяльності російського католицького апостолату, зокрема, листи митрополиту А. Шептицькому. З'ясовується, що Лауніц бу запрошений до Ватикану монсеньором Мішелем д'Ербіньї, єпископом, керівником Комісії у справах Росії в Римі (Ватикані), керівником т. зв. «Російського апостолату в Закордонні». Із Франкфурта, як стверджував П.М.Волконський, Лауніц був вигнаний за симпатії до більшовиків [10].

Лауніц прибув до Риму із якимось фантастичним планом щодо устрою католицької церкви в Україні, який насправді був елементом легендування, і був зарахований до Східного інституту, не знаючи ані латини, на якій велось викладання, ані маючи попередньої релігійної освіти, що було обов'язковим для усіх слухачів інституту. Ба більше: д'Ербіньї надав Лауніцу вільний доступ до Ватиканської бібліотеки, що було фактом надзвичайним. У своїй подальшій діяльності Лауніцу за активної участі та допомоги д'Ербіньї вдалося скомпрометувати панотця Владіміра Абрикосова, священника Російської

¹⁰ Заборона на використанні назви міста «Константинополь» була встановлена лише у 1930 р., тому в цій статті використовується синхронна назва.

грекокатолицької церкви, емігранта, що переслідувався ЧК, видного діяча російського апостолату в Закордонні. Отець Володимир Абрикосов проводив активну діяльність щодо захисту католиків в Радянській Росії, доводив інформацію про гоніння на католицьку церкву до відома Святого Престолу, тим самим, створюючи серйозні проблеми для іміджу радянської влади за кордоном. Декілька доносів, написаних Лауніцем, було відправлено до італійської влади та на ім'я папи, де о. Абрикосова звинувачували у більшовизмі – і це в той час, коли самого Лауніца бачили у товаристві осіб, яких підозрювали у таємних зв'язках із ОДПУ. Утім, за Абрикосова вступилися впливові особи, зокрема, монсеньор Бенїні, який і написав листа Муссоліні, внаслідок чого висланий був сам Лауніц [10]. Покровитель Лауніца, монсеньор д'Ербіньї у 1938 році був позбавлений посади і заборонений в служінні, для чого були украй серйозні підстави. Усі, з ким спілкувався єпископ під час свого відвідування СРСР або мав контакти, були пізніше репресовані. Хоча жодних доказів особистої причетності д'Ербіньї до цього немає, але факт породжує підозри.

Тлом усіх цих, на перший погляд внутрішніх ватиканських інтриг, була боротьба радянської влади проти церкви. Якщо з православною церквою можна було впоратися самостійно, то боротьба проти католицької та грекокатолицької була неможлива без огляду на Ватикан. Тому ІНВ ОДПУ (рос.: ИНО ОГПУ) намагалося вийти на впливових осіб Ватикану задля послаблення зв'язків папського престолу із католицькою церквою в СРСР та публічної компрометації провідних її діячів. Інтрига уявляється значно глибшою: ідея була у сприянні Ордену єзуїтів своїми методами знищувати православну церкву як схизматичну та допустити радянським спецслужбам переслідувати католицьких священиків [8]. Після війни Лауніц активно діяв в рамках Костянтинівського ордену Святого Георгія, будучи його Великим Магістром, що давало йому вихід на аристократичну та політичну еліту майже усієї Європи [23]. Таким чином, зібравши до купи та проаналізувавши усі факти, можемо з певною мірою упевненості стверджувати, що Ігор фон дер Лауніц був агентом радянських

спецслужб і в спецвідділі «Vineta» виконував завдання свої радянських кураторів.

У так званій «Активній пропаганді Кавказ» з червня 1942 року співробітничав український художник-баталіст Леонід Перфецький (1901 або 1900–1977). Як і в більшості інших випадків, у тих варіантах біографій художника, що потрапили до поля зору автора цієї статті, факт співробітництва у «Vineta» із зрозумілих причин, відсутній. Л. Перфецький навчався малярству в мистецькій школі О. Новаківського, в Краківській академії мистецтв та в Парижі в мистецькій школі А. Лота. У 1941 році Л. Перфецький потрапив до Німеччини та працював у сільському господарстві. За допомогою Українського координаційного комітету в Кракові, у 1942 році переїхав до Львова, де працював в широко відомому часописі «Наші дні» ілюстратором, а вже влітку зустрічаємо його у спецвідділі, де він співробітничав до 1944 року, коли вступив до дивізії «Галичина». Отже, у «Vineta» художник працював щонайбільше з 1942 до 1944 року. По війні переїхав до Канади, де продовжив свою художню творчість, зокрема, оздобив декілька церков у Монреалі [13, с. 504]. У 1953 році Л. Перфецький створив перший український комікс для молоді, присвячений боротьбі УПА в роки війни (у 2007 році перевиданий в Україні) [17].

Інший співробітник «Активної пропаганди Кавказ», художник Шалва Цімакурідзе, 1912 р.н., з високою долею вірогідності може бути ідентифікований як колишній співробітник першого відділу ГУДБ НКВС (охорона посадових осіб) Шалва Васильович Цімакурідзе [19]. Мета його перебування у спецвідділі, чи був він агентом радянських спецслужб, чи перейшов добровільно на службу до нацистів, чи потрапив туди через кавказький легіон – залишається дослідницьким завданням. Калмицьку редакцію очолював Петро Джевзінов (1909-1973), член Калмицького національного комітету. У повоєнний час мешкав у США, автор досліджень з історії Донського козацтва («Донские казаки в борьбе с большевиками 1917-1920 гг», Нью-Джерси, 1968).

Літературні тексти в жанрі листівок, статей, художніх твори продукувалися професійними письменниками та журналістами в так званому

«Бюро Кудріної». Повне встановлення цієї особи складає дослідницьку задачу, але відомо, що до війни вона працювала в Харкові в одній з тамтешніх газет [5, арк. 37]. Скоріше за все, саме при цьому відділі, орієнтовно, у 1943-1945 роках, працював російський поет, драматург та прозаїк, представник так званої «другої хвилі російської еміграції» Сергей Максимов (Пасхін; 1916-1967). У свідченнях, що їх надавали повоєнному слідству НКВС колишні працівники «Vineta», він проходить як «поет Широков». С. Максимов був автором низки текстів, з якими виступали актори, підпорядковані «Vineta» [5, арк. 38]. Поява його у Східному відділі, як, власне й інших персонажів, була не випадковою: у 1936 році він був засуджений за фальшивим звинуваченням до 5 років таборів. У 1941-1943 рр. співпрацював у підкупаційній смоленській газеті «Новий путь», одній із найбільш відомих газет такого типу, редактором якої був поет, член радянської Спілки письменників Долгоненков, літературний конкурент Твардовського. У 1943 році С. Максимов потрапив до «Vineta». У Німеччині Максимов видав у 1944 році в Ляйпцігу збірник оповідань «Алий снег», організував декілька творчих вечорів та приватним чином поставив власну п'єсу. Цікаво зауважити, що у «Vineta» співпрацював давній, ще з юнацьких років, опонент С. Максимова: письменник, поет, драматург та християнський проповідник Родіон Акульшин (Берьозов). Їхні стосунки були доволі складні і в повоєний час, в США, де вони обидва жили, особливо з огляду на надзвичайну релігійність Р. Акульшина, яка була нестерпна С. Максимову.

У 1945 р., С. Максимов, можливо, короткий час перебував в РОА, якщо у цій справі можна вірити свідченням НКВС [5, арк. 42]. Після війни тісно співробітничав у російському емігрантському видавництві «Посев» та редагував журналі «Грані». Повоєнне життя письменника у США не склалося: він не мав ані житла, ані засобів до існування, страждав алкоголізмом і в 1967 році помер у лікарні, покинутий усіма [12]. Утім, такий фінал життєвого шляху не є характерним для колишніх співробітників спецвідділу.

Рамки не дають можливості більше розширити коло історичних персонажів. Утім, навіть цих декількох достатньо, щоби показати всю

неординарність підбору кадрового складу спецвідділу «Vineta» та необхідність подальших досліджень у цій сфері.

Висновки. Східний відділ «Vineta» відігравав надзвичайно важливу роль в пропагандистській діяльності нацистської Німеччини, здійснюваної на «східних територіях» та орієнтованої на, щонайменше, 18 національних груп. Фактично, спецвідділ був творцем та організатором, через місцеві структури, усієї пропагандистської діяльності на окупованих територіях. Поява ж на території Райху величезної кількості «остарбайтерів» та військовополонених зі сходу, створення колабораціоністських¹¹ національних підрозділів поставили нагальне завдання здійснення пропагандистської діяльності серед цих нових соціальних прошарків з метою утримання їх у покорі, забезпечення лояльності та, як найкращий варіант, прийняття ідеології націонал-соціалізму в тій чи іншій мірі. Куратор та колишній шеф відділу д-р Е. Тауберт започаткував ефективну кадрову політику. До співпраці у відділі було залучено дуже різних і непростих, з огляду на їхні біографії, людей. Це й письменники, відомі учасники революційних подій 1917-1920 років в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань в складі Вермахту та навіть дрібні політичні авантюристи.. Особливості кадрового складу спецвідділу «Vineta» підтверджують, що у відділі в практичній діяльності дедалі більше орієнтувався більше на підтримку національних рухів без жорсткої прив'язки їх до цілей націонал-соціалістичної політики та ідеології. Значна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки, в культурно-освітній та науковій сферах. Це дає підстави, можливості та створює плідні перспективи для здійснення подальших досліджень біографічного та просопографічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹¹ При всій неоднозначності цієї дефініції.

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (АУСБУДО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. 122 арк.
2. Безносів О. За «Heitmanland» : збройні формування німецьких колоністів та менонітів Півдня України (1918 –1921 рр.). *Військово-історичний альманах*. Київ. 2011. Число 1(22). С. 7-23.
3. Боголепов И. В отмщение за Мадрит¹²: мемуары жертв холодной войны. [Б.м.], В западном самиздате. 1977. 784 с.
4. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург, 2003. 736 с.
5. Выписка из протокола допроса обвиняемого Герина Э.-А. А. АУСБУДО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 35-44
6. Вітан-Дубейкаўская Ю. Мае ўспаміны. Вільня ; Менск, 1994. 190 с.; також друга частина тут: URL: knihi.com/Julijana_Vitan-Dubiejkauskaja/Maje_uspaminy.html#chapter2 (звернення 29.04.2019).
7. Двинов Б. Власовское движение в свете документов. (С приложением секретных документов). Нью Йорк. 1950. 121 с.
8. Докладная записка г. Бениньи по поводу дела о. Абрикосова в Риме (частное). 30 декабря 1923 года. *Документы, относящиеся к деятельности Русского католического апостола из архива кн. П.М. Волконского*. Библиотека Якова Кротова. URL: <http://yakov.works/acts/20/1920/1923.html> (звернення 02.06.2019)
9. Долгорученко К. Завдання та методи таємної діяльності спеціального відділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху в умовах окупації українських територій (історико-правовий аспект). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2(24). С. 36-44.
10. Из письма П. М. Волконского митрополиту А. Шептицькому. *Документы, относящиеся к деятельности Русского католического апостола из архива кн. П.М. Волконского*. Библиотека Якова Кротова. URL: <http://yakov.works/acts/20/1920/1923.html> (звернення 02.06.2019)

¹² Так в оригіналі.

11. Комнен-Палеолог І. Звільнення Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році. *За Державність*. Торонто, 1966. С. 65-72.
12. Любимов А. Между жизнью и смертью. Возвращенные имена: Сергей Максимов. *Новый Журнал/The New Review*. Нью-Йорк. 2009. № 254. URL: <http://magazines.russ.ru/nj/2009/254/lu13.html> (звернення: 31.05.2019)
13. Марунчак М. Г. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986. 744 с.
14. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 139-147.
15. Обзор деятельности отдела работ д-ра Тауберта (антибольшевизм) рейхсминистериума пропаганды до 31.12.1944. *Двинов Б. Власовское движение...* С. 113-121.
16. Окорочков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. Москва, 2007. 294 с.
17. Перфецький Л. Україна в боротьбі. Київ. 2007. 32 с.
18. Петров И. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учреждение «Винета» и нацистская пропаганда против СССР. *Неприкосновенный запас*. 2016. №4(108). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischez-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenie-vineta.html#_ftn1 (дата звернення 15.02.2019).
19. Цимакуридзе, Шалва Васильевич. *Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. Справочник*. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Цимакуридзе,_Шалва_Васильевич
20. Ясь О. В. Зайцев Павло Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ, 2005. С. 198.
21. Das deutsche Wort. Was veranlaßt Strauß, Gegner als „Ratten“ zu diffamieren? *Der Spiegel*. 1980. № 9. S. 29-33. URL: magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/

14327657 (дата звернення: 12.03.2019) Також тут: URL: spiegel.de/spiegel/print/d-14327657.html. (дата звернення: 10.04.2019).

22. Hanebrink P. A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism. Harvard University Press, 2018. 352 p.

23. Ordem Imperial Constantiniana Militar de S. Jorge: Resumo Histórico. *Comendadoria de Santa Maria do Castelo*. URL: comendadoriadesantamariadocastelo.blogspot.com/2011/03/ordem-imperial-constantiniana-militar.html/

24. Uziel D. The Propaganda Warriors : The Wehrmacht and the Consolidation of the German Home Front. Peter Lang, 2008 463 s.